

SCHWARCZ GYÖNGYI*

Etnicitás, állam és gazdaság

Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben.* (Documenta et studia minoritatum. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriza János Néprajzi Társaság, 2013.

A könyv a gazdasági adaptáció etnikai meghatározóit vizsgálja egy erdélyi település és szűkebb térségében végzett empirikus kutatás alapján. A gazdasági antropológiai munka arra keresi a választ egy multietnikus közegben, hogy a nemzetállami modernizáció és a globalizáció jelentette kihívások közepette, amely átrendezte a vidéket, a hozzá való viszonyulást és általában a regionális tagolódás szerkezetét, továbbá az etnikai csoportviszonyokat, milyen adaptációs stratégiákat találnak, fejlesztenek ki a helyiek, és ezeknek a gazdasági stratégiáknak van-e, lehet-e bármiféle összefüggésük az etnicitással.

A gazdasági viszonyok etnikai összetevőikbe ágyazottsága viszonylag újabb keletű kutatási terület vagy megközelítésmód a gazdasági antropológiában, gazdaságszociológiában. A klasszikus antropológiai munkák mintha mindig is ódzkodtak volna etnikus sajátosságként értelmezni az eltérő gazdasági magatartásokat, ehelyett inkább ökológiai eltérések jelentőségét, a különböző társadalmak együttműködési formáit, a munka eltérő szemléletét hangsúlyozták, el akarván kerülni az etnocentrikus szemléletmódot, vagyis éppen az etnikumokról alkotott vélekedések előítéletességének hibájába nem kívántak beleesni.¹

* Schwarcz Gyöngyi, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, munkatárs, Budapest, schwarczgy@yahoo.com

¹ Sárkány Mihály: Etnicitás és gazdasági antropológia: megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom.* Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010, 28.

Ahogy az elmúlt század utolsó harmadában az etnicitás, etnikus identitás és általában minden kollektív identifikációs forma a figyelem középpontjába került, úgy vetődött fel a gazdasági tevékenység és etnicitás kapcsolatának lehetősége is. Nem utolsó sorban azért, mert a nemzeti tudományokban meggyökeresedett felfogással szemben az antropológiai megközelítésmód az etnicitást nem elkülönülő kultúrák jellegzetességeként értelmezi már, hanem éppen mint a különböző kultúrák közötti viszonyokban megtestesülő sajátosságot. Így az etnicitás kutatása az eltérő kultúrájú csoportok közötti határok megrajzolását és fenntartását elősegítő társadalmi mechanizmusok vizsgálatára, újabban annak gazdasági vagy politikai aspektusaira helyezi a hangsúlyt.

A közelmúltban Thomas Hylland Eriksen szintén a gazdaság etnikus viszonyokba ágyazottságának kérdését kezdte feszegetni, és amellet szálta sikra, hogy az erőforrások megszerzéséért folytatott etnikai alapú küzdelmek vizsgálatában a kizsárolás módozatai és eredményei (például a szegmentált munkaerőpiac, az etnikai alapú kirekesztés stb.), vagy az etnikai hálózatok működtetésének mikéntje (például etnikus irányultságú vállalkozáskutatás) mellett nagyobb teret kell szentelni az etnicitás kulturális összetevőinek is, mint a gazdasági adaptációt/integrációt befolyásoló tényezőknél. Érti ez alatt az etnikai csoport olyan sajátosságait, mint a nyelv, vagy bizonyos szocializációs, életvezetési minták, mentalitásbeli sajátosságok, esetleg házassági szokások stb., amelyek erőforrásként hasznosulhatnak a gazdasági versenyben. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy ezeknek a sajátosságoknak erőforrásként való hasznosulása nagymértékben függ a tágabb gazdasági-társadalmi kontextusuktól is.²

A magyar vonatkozású elemzések eddig elsősorban a románok, németek és erdélyi magyarok körében vizsgálták az etnikai azonosság (bizonyos elemeinek) erőforrásként való használatát, maga Szabó Á. Tőhötöm is végzett ilyen vizsgálatot. A kutatások a németek és az erdélyi magyarok esetében az etnicitás szerepét elsősorban éppen a mentalitásbeli, a gazdasági magatartásokat befolyásoló tudati sajátosságokban vélték felfedezni, ami főleg a

² Eriksen, Thomas Hylland: Economies of ethnicity. In: Carrier, James G. (szerk.): *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, Northampton, Edward Elgar, 2006, 367.

vállalkozók önreprezentációjában sokszor – különböző okokból ugyan, de – csak rejtett formában, meta-narratívákban jelenik meg.³ A romák esetében többnyire arra fókuszáltak a kutatások, hogyan válhat az etnicitás hátrányból előnnyé, akár a vállalkozóvá válás,⁴ akár migráció esetén,⁵ ezekben az esetekben a gazdasági erőforrásként szolgáló rokonsági kapcsolatok etnikus sajátosságként értelmeződtek.

Az etnicitás és a gazdaság közötti kapcsolódás idézett szemlélete, lehetséges megközelítésmódja, vagyis az etnikai sajátosságok erőforrásként való használata Szabó Á. Töhötömnek ebben a munkájában nem, vagy inkább csak érintőlegesen jelenik meg. Elismeri, hogy léteznek az etnikumok gazdasági viselkedését leíró sztereotípiák, ám ő ezekre is inkább a háttérükben meghúzódó valós gazdasági, társadalmi, történeti, ökológiai folyamatok, jelenségek feltárásának lehetőségeként tekint. Értelmezésében a gazdaság etnikai vetületét a kiszorító gyakorlatban, a gazdasági rések megtalálásában, az etnikai specializációban és az egyes gazdasági területek, tevékenységek hálózatos monopolizációjában lehet tetten érni. Így ő a gazdasági cselekvéseket, akciókat, illetve intézmények működését vizsgálja, ezekben keresi az etnikai momentumokat, vagyis azt, hogy az egyes etnikai csoportok milyen gazdasági

³ Kiss Tamás: Vállalkozástörténetek Erdélyben. In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest, Teleki László Alapítvány – PTE-BTK Kommunikációs Tanszéke, 2004.; Szabó Á. Töhötöm: Van-e a gazdaságnak identitása? Az identitás megjelenítése és a (második) gazdaság. In: Bakó Boglárka – Szoták Szilvia (szerk.): *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005, 73.; Szigeti Éva: A villányi Ötök. In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest, Teleki László Alapítvány – PTE-BTK Kommunikációs Tanszék, 2004, 173.

⁴ Stewart, Michael: Conclusion: Spectres of the Underclass. In: Rebecca J. Emigh – Szelényi, Iván (szerk.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during the Market Transition*. Westport, Praeger, 2001, 191–203.; Stewart, Michael: Roma, Deprivation and the Underclass. In: Chris Hann (szerk.): *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, Routledge, 2002, 133–156..

⁵ Bernát Anikó: A kapcsolathálózat jelentősége a migrációban – etnikai metszetben. In: Némedi Dénes – Somlai Péter – Szabari Vera – Szikra Dorottya (szerk.): *Kötő-jelek. Az ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskolája, 2006.

erőforrásokkal rendelkeznek, hogyan gazdálkodnak, mivel foglalkoznak, kivel kooperálnak és kivel nem, hogyan vesznek részt egyes intézmények (például a piac) működésében és működtetésében stb. Ám míg a gazdasági cselekvések, intézmények, szervezetek és folyamatok többnyire jól megfigyelhetők, adatokkal alátámaszthatók, mérhető hatásaik lehetnek, addig mindez etnikai komponensükről, általában az etnikai identitásról, az etnicitásról nem mondható el, lévén az alapvetően szituatív, néha pedig rejtőzködő. Így a szerző különösen nagy figyelmet fordít az etnikai diskurzusok vizsgálatára, elemzésére is, gyakran alkalmazva azt a technikát, hogy egymás mellé helyezi a diszkurzivitás szintjén megnyilvánuló etnicitást a cselekvésekben, tényekben, adatokban megnyilvánuló gazdálkodási sajátosságokkal, s ebből von le következtetéseket.

A mű egyik fontos szemléletbeli sajátossága, hogy a falut és vidékét nem zárt viládként szemléli, hanem egy folyamatosan változó, a külső hatásoknak kitett, a külvilággal minden irányban kapcsolatot tartó entitásként. Ezért az adaptáció is két szinten értelmeződik: helyi, belső szinten és a külső világok szintjén, amelyek alatt az országos és globális kontextusokat kell érteni. Ebből a szemléletbeli alapállásból következik, hogy a szerző nem feledkezik el az erőforrások elosztását és kiélésének szabályait egyre erőteljesebben befolyásoló állam, vagyis a mindenkori hatalom szerepének elemző bemutatásáról sem, továbbá, éppen a külső világokkal való kapcsolat és a hatalom/politikum vizsgálata miatt, fontosnak tartja a vidékről, a ruralitásról szóló diskurzusok, az ezeket alakító politikák értelmezési keretbe vonását is.

A könyvnek az elméleti, fogalmi és módszertani kereteit vizsgáló bevezető részét követő két fejezetéből a kutatási terep, a Kis-Küküllő középső folyása mentén található Bonyha és szűkebb környezetének gazdálkodását ismerhetjük meg az elmúlt bő száz évben, illetve ennek a gazdaságnak egykori és jelenbeli etnikai tagoltságát. A terepválasztást a szerző, hogy a helyi gazdasági minták összetettsége, sokrétűsége a gazdasági adaptáció komplex rendszerét kínálja vizsgálatra: a paraszti gazdálkodási minták mellett tanulmányozható a nemesi udvartartás és gazdaság hatása a Bethlen család valamikori bonyhai jelenléte miatt, a falusi iparosok és kereskedők stratégiái, valamint, lévén Bonyha vásártartó hely, a vásározás gyakorlata. Bonyha falu mellett még hét másik településen, illetve néhány hajdani szászok lakta faluban és a

borászatban érintett településeken készültek interjúk, ezek közül csak néhány tartozik közigazgatásilag Bonyha községhez. A kutatásba vont tágabb helyszín tehát nem egy egységes, valamilyen szempont szerint összetartozó területi egység, inkább a kutatói kérdésfelvetés(ek)hez igazított horizont. Azon túl, hogy az alapvető kutatási szint Bonyha falu, a vizsgálati, elemzési szintek gyakran változnak a tárgyalt téma kívánalmai szerint, figyelemre sarkallva ezzel az olvasót, ám a szerző mindig elfogadható érveléssel támasztja alá, hogy adott témához miért a nevezett települési, térségi szintet mutatja be.

A Dicsőszentmárton és Balavásár közötti falvak jellemzően magyarok és románok, esetenként cigányok által lakottak, a századok mára már mindenhol jószerivel csak az emléke maradt meg. Az elmúlt évszázad demográfiai folyamatait a szászok fokozatos fogyatkozása, majd eltűnése mellett a cigányok térnyerése és a magyar közösségek ruralizálódása jellemzi. A vidék a század első felében a modernizálódás útján elindult, s a (nemesi) nagybirtok túlsúlyával, de a parasztság körében is megkezdődött birtok-koncentrációval jellemezhető térségnek számított. Mindezeket a gazdálkodás szinte minden elemére, egységére, mozzanatára (a fogatok számától kezdve a birtokstruktúrán keresztül a termelt növények fajtáig, vetésterületéig, a megkötött terménybiztosítások számáig) kiterjedő, részletes statisztikai elemzésekkel támasztja alá a szerző. Etnikai vonást ebben a korszakban a térség gazdasági struktúrájában csak annyit sikerül kimutatnia, hogy a szőlőművelés kizárólag a magyar és a szász falvakat jellemezte, valamint hogy a századok fontos, élenjáró szerepük volt a térség paraszti modernizációjában.

Bonyha falu etnikai-demográfiai viszonyainak ismertetésekor a szerző az etnikai viszonyok korábban alkalmazott száraz, tényszerű ismertetése helyett és nyilván a nagyobb terepismeretből következően is, bevonja az elemzésbe, értelmezésbe az egyes etnikumok település-, illetve telepítéstörténetre vonatkozó diszkurzív stratégiáit is. Vagyis tényekkel, adatokkal támasztja alá, vagy olykor cáfolja a meglévő betelepüléstörténeti diskurzusokat. A történeti tudat etnikai reprezentációinak tekintett diskurzusok közös elemeiként kiemeli a grófi család és birtok meghatározó szerepét, a központi elemnek számító etnikai-demográfiai érvelésrendszer jelenlétét és az etnikai, demográfiai, gazdasági egyensúlyban való

hit, meggyőződés szolgálatát. Úgy véli, ezek a diskurzusok nemcsak leíró, hanem normatív jelleggel is bírtak, vagyis minden korszakban kijelölték az egyes etnikumok helyét a társadalmi és gazdasági térben.

A grófi birtok és a szocialista nagyüzem gazdálkodásának és a falu életében betöltött szerepének összehasonlításakor (legitimitás, az irányítás módja, ellenőrzés mértéke, a gazdálkodási autonómia foka, az etnikai integráció sikeressége) fontos vonatkoztatási pontként, értelmezési keretként jelenik meg az állam, a külső hatalom szerepének értékelése. Szabó Á. Töhötöm úgy véli, hogy az állam gazdaságirányító és társadalomalakító szerepének 19-20. századi, általánosan megfigyelhető erősödése mellett a román állam megjelenése a hatalmi térben erőteljes nemzetiesítő és gazdaságalakító szereppel járt, ami a szocialista korszakban csak tovább erősödött. Mindezek alapján megállapítja, hogy a 20. század elejétől, de különösen a közepétől a vidéki élet és a mezőgazdaság egyik legfontosabb szereplőjévé az állam, a hatalom lépett elő, amely az etnikai-gazdasági viszonyokat is hol közvetett, hol közvetlen módon, de befolyásolta, elsősorban az erőforrások elosztása mentén (például a magyar arisztokrácia nagybirtokait érintő földosztások, a szászok vagyonának elkobzása, a kollektivizálás, a szászokat és romákat nem érintő restitúció stb. miatt).

A posztoszocialista időszak átalakulását és a ruralitás újratermelődését tárgyaló fejezetben képet kaphatunk azokról a kelet-közép-európai térben meglehetősen jól ismert, általános folyamatokról és jelenségekről, amelyek formálták és formálják a vidéki tereket és a gazdaságot: az előregedés, a tőke- és tudáshiány stb. A város-vidék viszony átalakulásának folyamatában bemutatja, hogyan vált a vizsgált térség végérvényesen peremhelyzetűvé és hogy miként válaszoltak erre a különböző etnikumok. Itt egyrészt kiemeli a magyaroknak a földrajzi és gazdasági-társadalmi peremléte a szórványléttel összekötő, meglehetősen pesszimista „elveszünk” diskurzusát, ami összefüggésben áll a romák demográfiai térnyerésével is. Másfelől a peremlétre adott egyfajta válaszként értelmezi a migrációt, amiben az egyes etnikumok eltérő stratégiák mentén vesznek részt. A mezőgazdálkodás bemutatásában egyrészt az etnikai meghatározottságok letapogatása, másrészt a gazdaságok, gazdálkodók piaci integráció mértéke szerint alkotott

kategóriákba sorolása vezérli. Ódzkodva minden kategorizációtól, lévén az szükség szerint mindig leegyszerűsítő és elnagyolt, a megalkotott három alapvető kategóriának (önellátó, részleges és domináns piaci integrációs stratégia) összesen öt viselkedési csoportját különíti el, ezek gazdasági magatartásainak bemutatása mellé öt gazdálkodói életutat/családtörténetet is társít, érzékeltetve ezzel is, hogy tiszta kategóriák csak papíron léteznek. A piaci integráció mértékét rendezőelvként választva azt kívánja bizonyítani, hogy szemben a szakirodalomban uralkodó nézettel az önellátás és a piac nem egymást kizáró kategóriák, sőt, a kettő léte feltételezi egymást, az önellátás ezért Szabó Á. Töhötöm szerint leginkább csak szándék, soha nem valóság, egyfajta morális álláspont a külső körülményekkel szemben.

Az átmenet időszakának elemzésével, értelmezésével végül arra a következtetésre jut, hogy: „Bonyhán a gazdaság etnikai beágyazottsága csak kis mértékben figyelhető meg, és inkább a mindenkori államnak van etnikai erőforrásképző szerepe is, mintsem a helyi viszonyokból fakadó pozícióknak.”⁶ Hozzáteszi ugyanakkor, hogy a magyarok körében érzékelhető egy, a normák szintjén létező elvárás az etnikai gazdaság fenntartására, ám a magyar és román helyi kisvilágok sokkal összefonódottabbak annál, mintsem hogy ezeket a normákat a gyakorlatban is fenn lehetne tartani. Az állam ugyanakkor intézményi erőforrás-elosztásának gyakorlatán keresztül beleszól a helyi etnikai-gazdasági erőviszonyokba, de más külső hatások is érik a helyi világot. Ilyenek többek között a nem falusiaknak a faluról, vidékről, ruralitásról kialakított elvárásai és elképzelései (például az organikus falu, az együttműködő, szövetkező falu, a turisztikai vonzerővel bíró falu), amelyek többségéhez egyelőre csak diszkurzív szinten viszonyulnak a helyiek, gyakorlatok formájában még csak az európai uniós vidékpolitikához és a támogatás alapú mezőgazdasághoz való alkalmazkodás következményei érhetők tetten, így például a nagyüzemi juhtartás elterjedésében.

A könyv utolsó fejezetében az etnikai gazdaság négy nyilvánvaló esetét, megnyilvánulási formáját veszi alaposabban szemügyre a szerző. A romák kirekesztését, kirekesztettségét a szimbolikus, gazdasági és politikai terekből, a szászok hajdan volt, s mára már

⁶ Szabó Á. Töhötöm: *Van-e a gazdaságnak identitása?* ..., 2005, i.m., 169.

csak az emlékezetben megmaradt gazdasági modernizációs és mintaadó szerepük, illetve legújabban a kultúrájukra alapozó örökségturizmus megteremtésére tett kísérletek kettősségét; a borászat a magyar elit számára inkább szimbolikus, mint gazdasági tevékenységgé válását, és a bonyhai vásárt, mint az etnicitás határainak fizikai kijelölésére is alkalmas helyszínt.

Az etnikai gazdaság szerző által használt értelmezése felől nézve a cigány–nem-cigány viszony a kiszorításra (szegmentált munkaerőpiac, kirekesztés) és az etnikai specializáció hiányára, a magyar elit borászzkodása az egyelőre inkább szimbolikus, semmint gazdasági előnyökkel járó etnikai alapú hálózatossodásra jó példa, a vásár pedig az etnikai spacializációk (ki milyen termékkel van jelen) kommunikációjára és a határok szimbolikus és manifeszt felmutatására (ki hol árul a vásárban) alkalmas helyszíneként értelmeződik. A szászok paraszti modernizációban játszott szerepének emlékezte jól kapcsolható ahhoz, a könyvben egyébként nem említett értelmezési hagyományhoz, amely a magyarországi németiség kapcsán az egyes életvezetési, gazdaságirányítási, mentalitásbeli elemeket a paraszti polgárosulás paradigmájában értelmezi. Ezzel pedig kapcsolódhatna az etnikai gazdaságnak ahhoz a korábban már hiányolt, Eriksen által felvetett szemléletéhez, amelyik az egyes etnikai csoportok kulturális sajátosságaira gazdasági erőforrásként tekint. Ezzel az a szerző által jól bemutatott folyamat is értelmezhetővé válna, ahogy a szász kultúra mára már csak néhány tárgyiasult elemében itt maradt darabját próbálják meg kommodifikálni, erőforrás-szerepbe kényszeríteni a turizmus-ipar felvirágoztatása érdekében.

Könyve bevezetőjében Szabó Á. Töhötöm megjegyzi, hogy bár a politikai döntéshozók és tanácsadók jellemzően nem olvasnak tudományos műveket, mégis reméli, hogy munkája tud néhány, a szakpolitikák és nagypolitikák formálóinak is hasznos tanulságot szolgáltatni. Meglátásom szerint a könyvnek az egyik ilyen, a döntéshozók számára is megfontolandó tudományos megállapítása az önfenntartás értelmezésére vonatkozik. Divatos mostanában önellátásról, önfenntartásról, önfenntartó településről beszélni, és ez a diskurzus sajnos igen gyakran a mélyszegénységben élők, a hátrányos helyzetű települések problémáinak megoldása kapcsán jelenik meg, s nem egyszer az elvárt öngondoskodás morális töltete kapcsolódik hozzá. Pedig fontos lenne, hogy mindazok, akik azt

várják el a mélyszegénységben élőktől és a hátrányos helyzetű térségek településeitől, hogy önellátó módon éljenek, gazdálkodjanak, működjenek (vagyis ne hagyatkozzanak az állam segítségére), azok lássák és tudják, hogy az önellátás soha nem volt és nem is lehet meg a piac, a piaci integráció valamilyen foka nélkül. A piacon pedig tanácsos nemcsak vásárlóként, hanem eladóként is jelen lenni a kiszolgáltatottság csökkentése érdekében, ahogy erre a szerző elemzéseiben számtalanszor rámutat.

Összességében a munka kiváló gazdasági antropológiai elemzés, ami átfogó empirikus tudásra és széles elméleti bázisra támaszkodik, következetesen, ugyanakkor reflexív és elemző módon használja a felvázolt értelmezési kereteket, fegyelmezetten halad a maga által kijelölt úton. Meglátásom szerint azonban ez a munka éppen annyira szól az etnicitás és a gazdaság lehetséges és megtalált kapcsolatairól, mint az államnak, a mindenkori hatalomnak az etnikai és gazdasági viszonyokat, ezáltal a társadalmi és egyben a vidéki élet kereteit befolyásoló szerepéről, ez magyarázza írásom címválasztását is. Úgy gondolom tehát, hogy a könyv nemcsak témafelvetése, hanem átfogó szemlélete okán is fontos mérföldkőnek számít a magyar gazdasági antropológia és társadalomnéprajz számára, és hozzájárulhat az etnikai gazdaság nemzetközi elméleteinek és szemléleteinek formálásához is.